

İstanbul'u Yazmak: Cumhuriyet Dönemi Tarih Metinlerinde Eski Başkent

Uğur TANYELİ*

"Metropol sosyolojik sonuçları olan bir mekansal gerçeklik değil, mekansal olarak varlık kazanmış bir sosyolojik gerçekliktir."

Georg Simmel'

AŞAĞIDAKİ kısa değerlendirme bu ülke insanları tarafından yazılmış İstanbul'a ilişkin tüm makale ve kitapların en önemlilerini ele alma iddiasında değil. Akademik anlamda başvuru kaynağı olarak kullanılabilen, teknik açıdan yararlı tüm metinleri dikkate aldığı da söylenemez. Kentin boyutları ve tarihsel ağırlığıyla oranlandığında küçük gözükse de, İstanbul literatürü çok geniş. Burada yapılmak istenense, bu literatürün kimi komplikasyonlarına ve sınırlılıklarına işaret etmek; yazılmışların toplumsal bağlamını tartışmak ve hatta bazı durumlarda da, yazılma imkanı apaçık gibi gözükken tarihlerin yazılmamış olduğunu göstermek. Artık en azından tarihçilerin bildiği bir gerçek var: Neyi nasıl tarihleştirdiğimiz, kendimizi nasıl biçimlendirdiğimiz ve ne olarak tahayyül ettiğimizle aynı şeydir. Burada amaçlanan da özellikle ikincisini ortaya koymak.

İstanbul'un tarihini yazma girişimlerini en genelde iki ana döneme ayırmak anlamlı olur. O ana dönemleri de altdönemlere ve bazen birkaç altdönem boyunca ortamı meşgul eden problematlere ayırmak mümkün. İki ana dönemin arasındaki sınır cumhuriyetin kuruluşuyla değil, "Hadikatü'l-Cevami" tarafından çizilmelidir. Aslında bir kent tarihi olmamasına ve İstanbul cami ve mescitlerinin alfabetik bir ansiklopedisi sayılabilesine karşın, Hadikatü'l-Cevami² Osmanlı payitahtına yönelik değişen historiyoğrafik bakışı örnekleyen ilk metindir. Önceki dönemi karakterize eden anakronik yaklaşımı bir yana bırakmakta olan bir tarihyazım anlayışını haber verir. Anakronik yaklaşımda özellikle Osmanlı öncesi geçmişine ait tüm veriler kronolojik olmayan

* Prof., Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

1 Bu alıntıyı doğrudan bir Simmel metninden değil şuradan aldım: David Frisby, *Cityscapes of Modernity, Critical Explorations*, Cambridge: Polity Press, 2001, s. 248.

2 Bu geç 18. yüzyıl metni ancak 19. yüzyıl ortalarında basılacaktır: Hafız Hüseyin Ayyansaraylı, *Hadikatü'l-Cevami*, 2 cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281 (1864).

anlatılar içinde bir araya gelirler. Onlarda geçmişin çoğul zamansallığından konuşmak belki de daha doğrudur. O sayede, genelde İstanbul'un, özelde örneğin Ayasofya'nın hangi zamansallık içinde konumlandığı bile kolay kolay söylenemez. Öyle ki, onların gerçekte ne zaman ve kimin tarafından inşa edildiğini ortaya koyan bir klasik Osmanlı metni bulunmaz. Onlara ilişkin anlatılar, üretilmeye daha Bizans döneminden başlayan bir dizi efsane çerçevesinde ortaya konmuştur. Dolayısıyla, her ikisinin de tarihi bir yandan Osmanlı öncesini tanımlayan mitik anlatıları, ancak öte yandan da Osmanlı dönemini öyküleyen kronolojik anlatıları içeren çoğul bir zamansallık gösterir. En az iki farklı zaman kavrayışını devreye sokmayan bir genel, örneğin, Ayasofya öyküsü yazılmaz. Bu durum modernleşme dönemine kadar genelde tüm İstanbul historiografisi için geçerlidir.

İlginç olan, benzersiz tarihsel önemine rağmen, İstanbul'un İslâm dünyasında epey yaygın kent tarihi yazma geleneklerinin birine merkezlik etmemiş oluşudur. Orta Asya'dan Yakın Doğu'ya kadar sayısız kentin tarihleri yazılmıştır. Bu alanda "Tarih Bağdad", "Tarih Dımışk" ve "Tarih-i Kom" gibi çok erken anıtsal çalışmalar içeren bir "Kitabü'l-Mudun" geleneği var.³ Öte yandan, daha XIV. yüzyılda Kahire'nin tarihsel topografyasını çarpıcı bir ayrıntı zenginliğiyle çizen Makrizi'nin "Hitat"ı gibi bir anıtsal kitabın⁴ varlığı özellikle hatırlanmalıdır. İstanbul böyle bir çabanın hedefi olmamış gözüktür. Bu durumun özel bir ilgiyi hakettiği aşikar. En azından hızlı bazı yorumlar yapmak mümkün. Birincisi, İstanbul'un İslâm öncesi dönemleri Constantinus tarafından ikinci kuruluşundan başlayarak son derece sağlam bir saygınlık ve önem halesiyle kuşatılmıştır. Osmanlı intelligentsiası bu haleyi bir kez daha parlatmak için kuşkusuz hevesli olmayacaktır. İslâm dönemi öncesinin mitik bir tarihyazım yaklaşımıyla ele alınmış olmasının nedenlerini de bu bağlamda düşünmek aydınlatıcı olabilir. Bu sayede İslâm öncesi dönem ortadan silinmiş olmaz; verilerinin Osmanlı döneminde tarih yazanın kendi çağının içine taşınması ve İslâmi/Osmanlı gelenek içinde bütünleştirilmesi imkanı aranır. Payitahtın İslâmi dönemineyse anakronik yaklaşılmaz ve historiyografik emek siyasal egemenliğe -bu bağlamda saltanat kronolojisine- sıkıca bağlı kılınır. Osmanlı Devleti'nin emperyal tarihi İstanbul'un yerel tarihiyle o denli kesin biçimde örtüştürülür ki, hemen hepsi zaten İstanbul'da yazan tarihçilere İstanbul'dan söz etmek ile Devlet-i Aliyye'den söz etmek eşanlamli hale gelir. Yukarıda bah-

3 Örneğin: Ebu Bekr Ahmed ibn Ali, el-Hatibü'l-Bağdadi, *Tarih Bağdad ve Medinetü's-Selam*, Kahire, 1931; Hasan ibn Ali ibn Hasan ibn Abdü'l-Melik Komi, *Tarih-i Kom*, İntişarat-ı Tus, Tahran, 1341; Ali ibn el-Hasan ibn Asakir, *Tarih Medinet Dımışk*, 19 cilt, Amman, 1980.

4 el-Makrizi, *Kitabü'l-meva'iz ve'l-i'tibar fî zikri'l-hitat ve'l-asar*. Bu kitap ve öncülleri için: Nasser O. Rabbat, "Al-Maqrizi's *Khitat*, an Egyptian *Lieu de Mémoire*", *The Cairo Heritage: Essays in Honour of Laila Ali Ibrahim*, D. Behrens-Abouseif (ed.), Kahire ve New York: The American University in Cairo Press, 2000, s. 17-30.

si geçen “Kitabü'l-Mudun”un tamamı -terimin güncel kullanımını unutmak koşuluyla- yerel tarihler sayılabilir. Oysa, İstanbul'un yerel tarihi Osmanlı Devleti'nin tarihi olur çıkar; Osmanlı tarihi de zımnen İstanbul tarihidir.

Hadikatü'l-Cevami bir dönemeç oluşturur. Örneğin, çoğul zamansallığı bir yana bırakır, daha önemlisi, saltanat kronolojisini terk eder ve alfabetik sıralamanın toplumsal anlamda boş kategorilerini merkez alarak örgütlenir. Önceki dönemde tüm dinsel yapıların Ayasofya ve ardından da Fatih Camisinden başlayarak, fakat kronolojik değil, saygınlık ve önem sıralamasına tabi tutularak anlatıldığına dikkat edilmelidir. XVIII. yüzyıl biterken Hadika, Osmanlı İstanbul'unda kimi öznelerin ansiklopedik bir rasyonaliteye yaklaşarak çok ciddi bir zihniyet değişimini başlattığını ortaya koyar.⁵ Artık alfabenin değer yargısı içermeyen sınıflama mantığı İstanbul dinsel yapılarını anlatmak için bir sistematik tanımlayabilmektedir. Hadika ile hemen hemen aynı yıllarda bir Ermeni, Kozmas Gomidas Kömürçiyen bir İstanbullunun yazdığı ilk modern İstanbul tarihini yayımlar.⁶ Onun ardından Sarkis Sarraf Hohannesyan'ın İstanbul tarihi gelir.⁷ Bir Rum tarafından yazılmış ilk modern İstanbul anıtları tarihi onları izler. 1824'te Venedik'te basılan Rumca kitabında Patrik Konstantios özellikle Bizans anıtlarını ve onların ve fiziksel çevrenin Osmanlı döneminde geçirdiği değişimi anlatır.⁸ Kitabın 1846'da İstanbul'da Fransızca bir baskısı yayınlanacaktır.⁹ Yorgaki Petropulo tarafından Türkçeye çevrilen ve 1860-1861 arasında *Tercüman-ı Ahval*'de on bölüm halinde tefrika edilen metin kitap halinde de basılmıştır.¹⁰ Bu çalışma, Türkçede İstanbul'un Osmanlı öncesi tarihine ilişkin ilk modern yayındır.

İstanbul historiyoğrafisinde sonraki önemli durak 2. Meşrutiyet'le başlar. Entelektüel yaşamı önemli ölçüde canlandıran bu siyasal değişim, tarihyazımına da yeni bir hareketlilik getirir. Örneğin, küçük bir kitapçık, “Sultan

5 Aynı yazarın diğer kitabı ancak Latin harfleriyle basılmıştır ve yine çok çarpıcı bir zihniyet değişimine işaret eder. İstanbul'daki olay ve yapıların tarih kıtalarını bir araya getirir: Hafız Hüseyin Ayvansarayı, *Mecmua-i Tevarih*, F. Ç. Derin ve V. Çubuk (ed.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

6 *Descrizione Topografica di Constantinopoli*, Bassano, 1794.

7 Yazarı 1805'te ölen bu kitap 19. yüzyıl sonunda yazılmış, ancak 1967'de Kudüs'te *Sion* dergisinde yayınlanıp daha sonra kitaplaştırılmıştır. Türkçesi: Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihiçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996. Önceki ve bu dipnottaki bilgi için bkz. Kevork Pamukçiyen, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, I, İstanbul Yazıları*, İstanbul: Aras Yayınları, 2002, s. 16-17.

8 (Patrik Konstantios), *Konstantinias palatia te kai neotera; etoi perigraphe Konstantinoupoleos*, (yazar olarak “Syntachtheisa para andros philologou kai philarchaiologou” kaydı vardır), Pano Theodosiou to ex Ioannio, Venedik, 1824.

9 (Patrik Konstantios), *Constantiniade, ou description de Constantinople ancienne et moderne*, (yazar adı yerine “composée par un Philologue et Archéologue” kaydı vardır), A. Coromila et P. Paspalli, İstanbul, 1846.

10 Kostandiyos, *Hey'et-i Sabika-i Kostantiniyye*, çev. A. Alekooğlu, İstanbul, 1277.

Ahmed Parkı ve Asar-ı Atıkası”, Türkiye’de yazılmış ilk dar ölçekli kentsel alan tarihidir.¹¹ Ancak, kapsamlı çalışmalar Celal Esat Arseven’in ve İhtifalci Mehmed Ziya Bey’in kitaplarıyla başlar. Arseven Paris’te Fransızca, kısaltılmış olarak İstanbul’da Türkçe basılan İstanbul tarihiyle bir öncüdür.¹² Onu Galata üzerine yazdığı kitap izler.¹³ Mehmed Ziya Bey ise üç önemli kitap yazacaktır. İlki bir Bizans kilisesi olan Khora Manastırı Kilisesi / Kariye Camisi üzerinedir.¹⁴ Bu, bir Türk tarafından yazılmış ilk Bizans yapısı tarihi olması bağlamında çağ açıcı bir girişimdir. Hatta, Mehmed Ziya Bey’in ilk Türk bizantinolog sayılması bile yanlış olmaz. Yazar, onun ardından Yenikapı Mevlevihanesi tarihi üzerine olan ikinci kitabını yayımlar.¹⁵ Üçüncü kitabıysa, kapsamlı bir genel İstanbul tarihi olan “İstanbul ve Boğaziçi” olacaktır.¹⁶ Ancak, 2. Meşrutiyet sonrası İstanbul tarihi çalışmalarının alan araştırması ve gözleme dayalı olduğu söylenemez. Bunlar hemen daima Avrupa metinlerinden yapılmış aktarım veya kompilasyonlardır. Yazarlar kolayca gözlemleyebilecekleri yapı ve mekanları başka gözlemcilerin deneyimlerine dayanarak tanıtırlar. Hele hele öznel bir mimari-mekansal kavrayış geliştirmekten itinayla kaçınırlar. O nedenle, başka yazarların anlatmadığı güncel İstanbul’u kendi gözleriyle görüp betimlemezler.

Bugün de kullanılabilmeyi sürdüren historiyografik metinler, uzun süre yapılmayacak alan gözlemlerine değil, belgeler üzerindeki araştırmalara dayananlardır. Bunların başında İstanbul tarihçiliğinde erken XX. yüzyılın kuşkusuz en kaydadeğer kişiliği sayılması gereken Osman Nuri’nin (Ergin) çalışmaları gelir. 1914’ten başlayarak yayınlacağı “Mecelle-i Umur-ı Belediye”¹⁷ bir İstanbul tarihi değilse de, bütünüyle İstanbul’a ait tarihsel verileri ve belgeleri kullanarak yazılmıştır ve kentin modernleşme öncesi ve özellikle modernleşme süreci hakkındaki en geniş malzemeyi bir araya getirir. Aynı yazarın “İstanbul Şehreminileri”¹⁸ ise bir tür biyografik ansiklopedidir. Özellikle

11 Mehmed Raif, *Sultan Ahmed Parkı ve Asar-ı Atıkası*, Asar-ı Atika Külliyyatı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1332. Yeni baskı ve tıpkıbasım: Latin harflerine aktaran: M. Küçük, İstanbul: Yay Yayıncılık, 2010.

12 Djelal Essad, *Constantinople, de Byzance a Stamboul*, önsöz: M. C. Diehl, H. Laurens, Paris, 1909; Türkçesi: Celal Esad, *Eski İstanbul, Abidat ve Mebanisi*, İstanbul, 1328.

13 Celal Esad, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul, 1329.

14 Mehmed Ziya, *Kariye Cami-i Şerifi / Karie Djami*, İstanbul: Şemi Matbaası, 1326

15 Mehmed Ziya, *Merakiz-i Mühimme-i Mevleviyyeden Yenikapı Mevlevihanesi*, İstanbul, 1329. Yeni baskısı: Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, İstanbul, ts.

16 Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asar-ı Bakıyesi*, I, Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi Neşriyatı, 1336. II. cilt, İstanbul, 1928. Yeni baskı: *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, 2 cilt, İstanbul, Bika Yayınları, 2004.

17 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, 5 cilt, İstanbul, 1914-1922.

18 Osman Nuri (Ergin), *İstanbul Şehreminileri*, İstanbul, 1927.

Mecelle çok etkili olacak ve payitahtın klasik dönemdeki yönetimi ve imarı konusunda bugün de yinelenen -ancak önemli kesimi artık gündemden düşmesi gerekli- pek çok tarihyografik bilgiye kaynaklık edecektir.¹⁹

İstanbul Rumları arasında kent tarihçiliğinin ilginç örnekleri de 2. Meşruhiyet sonrasında yayınlanır. Genel olarak kenti değil, bir semti ele alması bağlamında, örneğin, Melissenos Hristodoulos'un Tatavla (bugünkü Kurtuluş) tarihi²⁰ özellikle kaydadeğer. Tarihi 2. Mahmud döneminden başlayan, tümüyle modernleşme dönemi ürünü olan bir semti yapıları, kurumları, folkloru ve yetiştirdiği önemli kişilerle tanıtır. Ancak, İstanbul'a ilişkin Rum tarihyazım etkinlikleri ayrı bir araştırma başlığı tanımlayacağı için burada ele alınmayacaktır.

Akademik denebilecek modern Osmanlı tarihçiliğinin ilk atılımı *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* ile başlar. Aynı adlı derneğin yayın organı olan dergi genelde Osmanlı tarihi üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, içinde doğrudan İstanbul tarihi ile ilgili az sayıda makale de bulunur. Ek olarak yayınladığı "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmani" ise özellikle önemlidir. Nuruosmaniye Camisine ilişkin bu dönem tanığı metin, Türkiye'de (ve İstanbul'da) tek bir yapının inşaatını ele alan ilk kapsamlı belgedir ve ancak yazımının üstünden 150 yılı aşkın süre geçtikten sonra basılabilmektedir.²¹

Cumhuriyet çağı, İstanbul yerine Ankara'nın başkent oluşuyla birlikte İstanbul'un rolünü ve entelektüel ağırlığını yeniden tanımlamaya başlar. İstanbul tarihsel olarak çelişik ya da kutupsallıklar içinde düşünülecektir. Bir tarafta eskiyi, köhnemeyi, Osmanlı ile koparılmak istenen bağları temsil eder. Ama, öte yandan da, yeni ulus devletin kendisini üzerinde konumlandıracağı tarihsellik ve ulusal geçmiş İstanbul'un tarihine başvurmadan kurulabilir nitelikte değildir. Diğer taraftan, yeni ulusalcı hissiyat içinde kentin Bizans geçmişi de eskiden olmadığı kadar problemli hale gelir. İstanbul'un bir zamanlar Konstantinopolis olduğu sanki yeni keşfedilmiş gibidir. Osmanlı döneminin sonuna dek yavaş yavaş kullanım sıklığı düşse de, dönem belgelerinde Kostantiniyye diye anılmasından hiç gocunulmazken, bu Osmanlı öncesi dönem çağrışımı Cumhuriyet kuşaklarını onyıllar içinde tırmanarak rahatsız edecektir. Aslında olup biten, İstanbul'un geçmişine ilişkin yukarıda özetlenen eski anakronik kavrayışın (ve çoğul tarihselliğin) terk edilmesi ve

19 Örneğin Hassa Mimarları konusunda söyledikleri böyledir. Bu Ocak'ı bir tür bürokratik mimarlık bürosu ile bayındırlık bakanlığı ve belediye imar dairesi karışımı gibi anlatmaktadır.

20 Melissenos Hristodoulos, *Ta Tataula etoi historia ton Tataulon*, Tipois A. A. Koromila, İstanbul, 1913.

21 *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 14 Mayıs 1910'da yayımlanmaya başlar. 14. yılının 1., genelde 78. sayısından (1 Kanun-i sani 1340) itibaren *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* adını alır. Son sayısı 89 numaralı ve 1 Teşrin-i sani 1341 tarihidir. Sözü edilen yapım tarihçesi: Ahmed Efendi, *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmani, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* eki, İstanbul, 1336-1337.

yeni bir tarihyografik kavrayışın inşa edilmeye başlamasıdır. Bu, kentin tüm geçmişinin -Roma'nın, Bizans'ın, Osmanlı ve Cumhuriyetin- aynı çizgisel kronolojik anlatımın içine yerleştirilmesini gerektirir. Ama, binyıllık bir Bizans'ın ardına sadece beş yüzyıllık bir Osmanlı-Türk dönemi eklemek bile, en azından kronolojik derinlik bağlamında bir huzursuzluk tanımlamaktadır. Böyle bir tarihyografik hiyerarşi içinden geçmişe bakmaksa, kentin yeni bir zihinsel temellükünü yapmayı gerektirecektir. İstanbul bir anlamda yeniden fethedilmeli, Türkleştirilmelidir. Bu sürecin toplum mühendisliği araçlarıyla da yapıldığı biliniyor. İstanbul'un gayrimüslim nüfusu sayı ve oran olarak sürekli düşecektir. Ancak, kentin yeni tarihyografik temellüğü, yani metinsel araçlarla yeniden fethi çok daha zor olur. İstanbul çeşitli biçimlerde hep o denli kozmopolittir ve bu özelliği Erken Cumhuriyet'te hâlâ o kadar açık biçimde devam etmektedir ki, onu ulus devlet koşullarındaki bir tekillik içinde düşünmek ve tarihselleştirmek imkansız gibidir. Bunu denemek için olsa olsa çok kaba bazı denemeler yapılır. Anıtsal Osmanlı mimarisinin kentte kattıklarına yapılan yüceltici vurguların popüler kültürde işgal ettiği geniş yer bu amaçla bağlantılı olmalıdır.²² Ne var ki fethin 500. yılına, 1953'teki eşige dek İstanbul üzerine önem taşıyan fazla akademik tarihyografik metin kaleme alınamaz. Olsa olsa Ali Saim Ülgen'in *Fatih Devrinde İstanbul*'undan söz edilebilir. Ancak, bir dönem analizi olarak öncü bir yayın olmakla birlikte, o da alana yeni bir katkı yapmaz.²³ Osman Nuri Ergin'in *İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri* adlı küçük kitabı ise kenti mimari birikimi açısından değil, genelde fiziksel bünyesinin tarihsel değişimi bağlamında anlatan ilk ve uzun süre aşılmayacak olan eserdir.²⁴ Fakat, dipnotsuz bir konferans kaydı oluşu temel zaafını oluşturur.

Yine de Cumhuriyet döneminin başka bir açıdan önemli bir girişimle başladığı düşünülebilir: Eski payitahtın Türkçe ilk popüler turist rehberi 1925'te yayımlanır.²⁵ Aynı kapsamlılık ve ciddiyette bir Türkçe rehber 20. yüzyıl sonuna dek bir daha yayımlanmayacaktır. Eyice'nin 1955 tarihli Fransızca rehberi ise kentte toplanan bizantinoloji kongresi münasebetiyle katılımcılar için yayımlanmış olduğundan yerli bir hedef kitesi olmamıştır.²⁶ Sadece bu durum

22 Bu tür popüler dönem yayınlarından üçü: Anon, *İstanbul Abideleri*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, ts. Anon, *Eski İstanbul Albümü*, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, ts. Halil Edhem, *İstanbul Camileri*, İstanbul: Librarie Kanaat, 1934 (kitabın *Nos mosquées de Stamboul* adlı Fransızcası da vardır).

23 Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939; İngilizcesi: *Constantinople During the Era of Mohammad the Conqueror, 1453-1481*, Ankara: General Directorate of Pious Foundations, 1939.

24 Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul: Eminönü Halkevi Neşriyatı, 1938. Ayrıca, Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936.

25 Ernest Mamboury, *İstanbul, Rehber-i Seyyahin*, İstanbul: Rikso ve Mahdumu Neşriyatı, 1925.

26 Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide a travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul, 1955. ❧

bile kentin fiziksel çevre verileri bağlamında anlatılmış tarihine yönelik yerel ilginin ne kadar az olduğunu göstermeye yeter. Türkiye'de yaşayanlar İstanbul kadar heyecan verici olsa bile bir kenti, turist rehberinde anlatılan fiziksel verilerini, bir yandan kitabı okuyup bir yandan da anlattıklarını bizzat deneyimleyerek gözlemlemeye henüz ihtiyaç duymazlar. Metin-beden deneyimi ilişkisi kurulmamıştır. Tarih kitaplarını okuyanlar deneyimlemeye girmez; deneyimleyenlerse onu kitap olarak yeniden kavramaya çalışmazlar. Sözelimi, Ramazan'da kentin önemli camilerini her gece sırayla ziyaret etmek gibi ilginç bir alışkanlık vardır. Ancak, bu çok etkili deneyimi anlatan ve tanık olunan mimarilerin fiziksel özelliklerini aktaran metinler yoktur. Kuşkusuz, fiziksel çevre verileri zaman zaman estetik bir haz vermektedir. Belirli kent parçaları -ama hep aynı kent parçaları- güzel bulunmaktadır. Örneğin, Boğaziçi üzerine en azından XIX. yüzyıldan başlayan bir güzelleme yapma alışkanlığı vardır. Ancak, payitahtın çok geniş kesimi, çok geniş bir kentli çoğunluğu için güzel veya çirkin gibi nitelemelerin ve tarihsel değerliliğin ötesindedir. Kültürel değişim ve modernleşme talebini ısrarla vurgulayanlarsa, İstanbul'un kentsel bir sahne olarak çoğunlukla "görmeden bilip özledikleri" Avrupa kentleri kadar düzenli, disiplinli, temiz ve mimari açıdan çağdaş olmadığı için çirkin olduğunu düşünürler. Boğaziçi ve Kızkulesi gibi sadece resim olarak kavranan kimi yerler hariç, hemen hiçbir yer görülmez ve genelde deneyimlenmez. Kocamustafapaşa'nın, Mahmutpaşa'nın, Eminönü'nün, Çemberlitaş'ın, Fındıklı'nın, Aksaray veya Vefa'nın (ve daha onlarca semtin) estetik anlamı olduğundan söz edene, hele yazana rastlanmaz. Fotoğraflayana da rastlanmaz.²⁷ Böyle bir kentsel-fiziksel kavrayış çerçevesinde turistik denebilecek bir mekanı tüketme yaklaşımı²⁸ ve kenti bireysel olarak keşfetme niyeti yeşermiştir. Bunun anlamı kentin fiziksel çevre verileri tarihini yazma beklentisinin çok çok düşük olduğudur.

Böyle olunca, Erken Cumhuriyet'te ortaya konulmuş tarihyografik anlamda en önemli çalışma dizisinin Ahmet Refik'in hazırladığı Osmanlı belge kompilasyonları oluşu şaşırtmaz. Ahmet Refik, Başbakanlık Arşivi'nde XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan aralığa ait birçok mühimme defterindeki yazışma kayıtlarının İstanbul tarihine ilişkin olanlarının bazılarını seçerek yayınladı.²⁹ Bunlar vakıflara, inşaata, gündelik yaşama ve asayişe ilişkin belgelerdir

Buna karşılık aynı yazarın kronolojik nitelikteki şu çalışması uzun yıllar çok yoğun biçimde başvurulacak bir kaynak olur: "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, s. 44-157.

27 Bunun için bkz: Uğur Tanyeli, *Türkiye'nin Görsellik Tarihine Giriş*, Akın Nalça, İstanbul, 2010, s. 90 vd. (6. Bölüm: "Türkiye'de Sokağın Fotoğrafi").

28 Turizm bağlamında "mekanı tüketmek" kavramı için bkz. John Urry, *Mekanları Tüketmek*, çev. R. G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.

29 Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1931; *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, İstanbul, 1931; *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200*, İstanbul, 1930; *Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı, 1200-1300*, İstanbul, 1932.

ve Türkiye tarihinde ilk kez olarak bir araştırmacı sokaktaki insanın, olağan kentlinin yaşam bölgesine girmeyi denemektedir. Dolayısıyla, siyasal pratiklerin ve devlet yönetiminin dışında bir tarihyazımının imkanlarını sorgulayan ilk kişi Ahmet Refik olur. Bu imkanlara sadece, üstelik hiç vurgulamadan işaret etse de çok önemli bir rol oynayacaktır. Ne yazık ki sunduğu belgeler onyıllar boyunca pek az genişleyen bir veri grubu olarak kalır. Her entelektüelin Arap yazısını bildiği bir dönemde Refik dışında kimsenin bu tür çalışmalara yönelmeyişi tarihyografik talebin ne denli düşük olduğunu gösterir. Tarih yazanlar geçmişten yüce başarılar bekler, onları arar ve yazarlar. Olağan insanın geçmişteki gündelik yaşamı ise, merak bile edilmeyen, önemsenmeyen, hatta modernleşmenin tasfiye etmeye çalıştığı “köhne” alışkanlıkları üreten bir zaman aralığı ve konu olduğu için akla bile getirilmez.

Ne var ki burada da çelişkiler doğar. Erken Cumhuriyet aynı zamanda da uluslaşma çağıdır. Her yerde olduğu gibi Türkiye’de de ulusun inşası, ulusun üzerinde bina edileceği toplumun, “halk”ın etnografik olarak araştırılmasını gerektirir. Etnografyasız bir ulus inşa süreci olanaksızdır. O nedenle XIX. yüzyıl başlarından itibaren Almanya’dan Rusya’ya, Macaristan’dan Balkanlar’a her yerde etnografik araştırmalar ve etnografya müzeleri patlama yapacaktır. Türkiye’de de öyle olur. Ama bugün İstanbul etnografyası eksenli dönem çalışmaları arayanlar hüsrana uğrayacaktır. Bu alanda çok az ve çok amatörce yapılmış araştırmalar vardır ancak.³⁰ Üstelik, onları etnografya disiplininin içine yerleştirmek yerine, aşağıda tartışılacak nostalji edebiyatına eklemek belki de daha doğru olur. Türkiye’de etnografya 1930 ve 1940’larda daha çok Anadolu’ya ve köye eğilmeye yönelir. Ulusun en katışıksız elemanını oluşturduğu romantizmiyle köylüye ilgi gösterilir. Anadolu kent ve kasabaları da o sayede bir oranda, fakat kapsamlı ve sistematik olmaktan uzak biçimde etnografik açıdan incelenir. İstanbul ise “halk”ı tarif etmek için kullanılan etnografya disiplininin uğrağı olmaz; çünkü, İstanbul etnografyanın nesnesi olan halkın mekanı sayılmaz. Halk, Anadolu’da ve özellikle de küçük yerleşmelerde yaşamaktadır. Unutulmasın ki, o araştırmaları yapanlar Ankara’da veya Anadolu’da yaşasalar bile, aslında İstanbul’un zihin yapılarını, alışkanlıklarını kullanırlar. Eski payitahtı ve sakinlerini etnografik bir çalışmaya konu olamayacak başka bir düzlemde düşünürler. Bu açıdan bakılırsa, Türkiye’de etnografya kolonyal güçlerin kolonileştirdikleri dünya parçasına bakışını yansıtır zaman zaman. Sözelimi, Londra sakinlerinin değil Hintlilerin etnografik bir gerçekliği olmasına benzer biçimde, İstanbul’un değil Anadolu’nun etnografyası vardır. Böyle bir hiyerarşik pozisyondan bakmak, Osmanlı İstanbulu’nun

30 Örneğin: Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946; Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947; Mehmet Halit Bayrı, *Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle İstanbul*, İstanbul: Hayat Yayınları, ts.

tarihlerini -örneğin, İstanbul konut mimarisinin ve barınma kültürünün tarihini- yazmak için yaşamsal önemde malzeme sunabilecek etnografya çalışmalarının yapılma imkanlarını alabildiğine kısıtlar ve sonraki kuşakları basit klişelerle yetinmek zorunda bırakır.

En kaydadeğer metinler etnografik bir merakı değil, nostaljik denebilecek bir hissiyatı yansıtırlar. Abdülhak Şinasi Hisar'ın bir dizi kitabı, özellikle *Boğaziçi Mehtapları*, *Boğaziçi Yalıları* ve *Geçmiş Zaman Köşkleri* İstanbul'un geçmişteki üst sınıf yaşamını ve ona sahne oluşturan mekanları anlatır.³¹ 1940'lardan başlayarak Türkiye'de bir anlamda çağ açar ve geçmişi nostaljik anlatılara konu olan ilk Türkiye kentini İstanbul kırlarlar. Modernleşme, yarattığı hızlı geçmişten kopuş ve yitirme duygusuyla ilk kez İstanbul özelinde kendisini hissettirdiğine göre bu şaşırtıcı değildir. Yitik geçmiş hissini ilk üretenlerin Osmanlı üst sınıflarının soyundan gelenler olması da aynı oranda olağandır. Bu bağlamda Sernet Muhtar Alus'un³² ve Refik Ahmet Sevengil'in bazı metinleri de yine aynı nostaljik izlek çerçevesinde değerlendirilebilir.³³ Naum-Duhani'nin Beyoğlu'nun toplumsal topografyasına ilişkin kitabı³⁴ da aynı nostaljik anlatılar janrına dahil edilmelidir. Ancak bu evrede Beyoğlu'ndan çok eski Boğaziçi yaşamsal önemdedir. Kent nüfusunun çok küçük bir yüzdesini ve genellikle varlıkları barındıran bir alanın nostaljisinin yapılması ilginçtir de. Kentliler en az tanıdıkları, en az yaşadıkları mekanın nostaljisini talep ederler. Dolayısıyla, kaybedildiği düşünülenin gerçekten mekan mı, yoksa soyut bir dönem ve toplumsallık mı olduğu sorulmaya değer bir sorudur. Nostaljik izlek 1990'lardan itibaren yeni bir ivme kazandığında, o eski özleme biçiminin ne denli farklı olduğunu kavramak daha kolaylaşacaktır. Son onyıllarda hemen her İstanbul semtinin orada öznel yaşanmış geçmişi özlemle yad eden anlatıları ortaya konulduğunda, artık mekanların kaybindan duyulan acı fark edilebilir hale gelir. Bugün nostaljik anlatıların okuyucuları, gözleriyle görmedikleri mekanlar içinde yaşanmış bir dünü değil, artık kabaca da olsa bildikleri, tanık oldukları "reel" bir geçmişi ve mekanlarını okumaktadır.

31 Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, İstanbul, 1942; *Boğaziçi Yalıları*, İstanbul, 1954; *Geçmiş Zaman Köşkleri*, İstanbul, 1956, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul, 1958.

32 Alus 1931'den başlayarak *Akşam* gazetesinde İstanbul konulu yazılar yayımlayacaktır. Kitaplaştırılan yazıları: Sernet Muhtar Alus, *İstanbul Yazıları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1994; *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; *Masal Olanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, *Onikiler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999; *Eski Günlerde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001; *30 Sene Evvel İstanbul, 1900'lü Yılların Başlarında İstanbul Hayatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

33 Örneğin, Refik Ahmed (Sevengil), *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İstanbul: Suhulet Kütüphanesi Semih Lütü, 1927.

34 S. Naum-Duhani, *Viellies gens, vieilles demeures, topographie sociale de Beyoğlu au XIXeme siecle*, İstanbul, 1947.

1940'larda yazan "nostaljiker" sürekli biçimde anıtsal mimariyi ve eski payitahtın siyasal konumunu yücelten dönem söylemlerine katılmaktan çok, toplumsallıktan konuşarak aslında önemli bir rol oynarlar. Ortamdaki historiyoğrafik tıkanıklığın dışından yazabilme imkanı sanki sadece onlar için söz konusudur. İmparatorluk başkenti, yönetimin karar merkezi olan, varlığı devletle tanımlı bir İstanbul yerine, çoğu zaman üst sınıftan da olsa olağan insanların olağan kentsel yaşamlarını anlatırlar. Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*³⁵ de kentin devlet merkezi olma meselesini merkezine yerleştirmeyen çok önemli ve benzersiz bir girişimdir. Üstelik sokaktaki insanı görmeyi başarır. Maddelerinin seçim ve yazılışında şaşırtıcı öznel yaklaşımıyla dikkat çeker. Ansiklopedinin Semavi Eyice gibi uzmanlar tarafından yazılmış bazı maddelerinde akademik bir tutum gözlemlense de, genelde kentin hiç uzakta olmayan modernleşme öncesi popüler kültürünü popüler kültürün diliyle anlatır. Üzerinde hak ettiği ciddiyette araştırmalar yapılmamış ve ne yazık ki 1944'te başlayan yayımı tamamlanmamış bir üründür. Koçu'nun Türkler için yaptığına benzer bir çalışmayı Kevork Pamukciyan 1940'ların başlarından itibaren kentin Ermeni geçmişine yönelik olarak yapar ve 1996'daki ölümüne dek kararlılıkla sürdürür. Özellikle özgün Ermeni kaynaklarını tanıtır ve Ermeni İstanbulluların biyografilerini yazar.³⁶

Fethin 500. yıldönümü olan 1953 İstanbul historiyoğrafisinde yeni bir çağır açar. Örneğin, o yıla kadar İstanbul'un fethinin kutlanması gibi bir alışkanlık yokken, artık her yıl kutlama yapılacaktır. O sırada hazırlanmış bir popüler albüm durumu girişinde şöyle anlatır:³⁷ "500 yıl evvel, bu şehir, bütün hüviyetiyle Türk olarak tarihe geçtikten sonra, ilk defa bu mana ve mefhumun bayramını yapıyor...." Metnin sözünü ettiği değişim hemen hiç incelenmemiştir. Oysa, İstanbul'un yeni historiyoğrafik kavranış biçimlerini anlamak için önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Değişimin hızlı açıklaması ortamdaki ulusalcı eğilimlere işaret edilerek verilebilir. Ama, 1930'ların daha az ulusalcı olmadığı düşünülürse, 1953'ten beri sürdürülen kutlamalar ve onları mümkün kılan tarih tahayyülü için başka açıklamalar gerektiği fark edilecektir. Belki yeni bir ivme kazanan militarist eğilimleri dikkate almakta yarar vardır. Soğuk Savaş'ın en heyecanlı dönemlerinden biri yaşanmaktadır. Sadece bu bile İstanbul'da tehdit hissini tırmandırmakta ve eski başkentini yeni ulusal temellükünü anlamlı kılmaktadır. Ancak, diğer yandan Erken Cumhuriyet'ten başlayarak

35 Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 11 cilt, İstanbul, 1944-1971.

36 Çalışmalarının bir kesimi son yıllarda kitaplar halinde bir araya getirilmiştir. İstanbul tarihine değinenler: Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, I, İstanbul Yazıları*, İstanbul: Aras Yayınları, 2002; *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, III, Zamanlar Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul: Aras Yayınları, 2003.

37 Anon., *500üncü Fethin Yılı Şenlikleri Albümü*, İstanbul: Hadise Yayınevi Neşriyatı, ts. (1953), kapak içinde.

en az bir kuşağın “asker millet” mitolojisiyle yetiştirildiğini de unutmamak gerekir. Dolayısıyla, İstanbul’un fethi sadece “Türk İstanbul” veya “Osmanlı İstanbul” şeklinde bir vurguyla değil, apaçık askerî güce verilen referanslarla kutlanmaktadır. En azından başlarda böyle olacaktır. Giderek başka vurgular da gündeme gelecek, örneğin, ulusalcılıkla sağlam biçimde bağlantılı İslâmi referanslar da militarist dilin yanı sıra ağırlık kazanmaya başlayacaktır. Ancak, 1950’lerdeki başlangıçta henüz bunlar dikkat çekmez.

İstanbul konulu yayınlardaki tırmanma büyük oranda yeni kurulan İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından gerçekleştirilir. Cemiyet, *Fatih ve İstanbul* ile *İstanbul Enstitüsü Dergisi* (1958’den başlayarak *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*) başlıklı iki dergi yayımlamaya başlar.³⁸ Her iki dergi de konusu İstanbul olan akademik kimlikli makalelere yer verir. Önemli eski metin ve belgeleri sunar ve tanırlar. Aynı cemiyetin kitap türünden yayınları da 1953 yılında başlar. Bu bağlamda İstanbul tarihi konulu gözlem ve araştırma içeriği yüksek bazı yayınlar ortaya konur. Feridun Dirimtekin’in İstanbul surlarına ilişkin iki kitabı bunlar arasındadır.³⁹ Ayverdi’nin Fatih dönemi kentine ilişkin çalışması⁴⁰ aynı dernek tarafından yayınlanmamış olsa da, 1950’lerdeki fethi yüceltme ekseni atmosfere ait sayılabilir. 2. Mehmet’in vakfiyelerine dayanarak İstanbul mahallelerinin kuruluş evresini ve konumlarını aydınlatmayı deneyen kitap, mahallelerin kentsel yapıdaki merkezî önemini tarihsel bir araştırmada gündeme taşıyan ilk çalışmadır.

Kentin fiziksel yapısal özelliklerini araştırma çabaları ancak 1960’ların sonlarında gündeme gelir. Doğan Kuban mimarlık tarihi genelinde olduğu gibi bu alanda da öncüdür.⁴¹ “İstanbul’un Tarihi Yapısı” başlıklı makalesi bu kenti anıt ve binalarının bir toplamı olarak anlatmayan ilk denemedir. Yazar, çok daha sonra konuya bir daha dönecek ve bir tür çöksatar olacak *İstanbul, Bir Kent Tarihi*’ni yazacaktır.⁴² Kentin tarihini kuruluşundan bugüne uzanan aralığı içerecek kapsamda -Kuban’ın kitabındaki yaklaşımla- anlatma girişimleri hep ender olmuştur. Ama, ondan da ender olan, kentin fizikselliğini toplumsallığının bileşenlerinden biri olarak kavrama ve tartışma çabalarıdır. Bu bağlamda genellikle yapılagelen, fiziksel-mimari gerçekliklerin toplumsal yapılanmanın birer yansıması olduğu inancı çerçevesinde yazmak olmuştur. Kuban da böyle

38 *Fatih ve İstanbul* simgesel olarak 29 Mayıs 1953 tarihinde yayımlanmaya başlayacak ve sonraki sayıları da hep 29 Temmuz, 29 Eylül, 29 Mart gibi tarihler taşıyacaktır.

39 Feridun Dirimtekin, *Fatihden Önce Marmara Surları*, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953 ve *Fatihden Önce Haliç Surları*, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1956.

40 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara, 1958.

41 Doğan Kuban, “İstanbul’un Tarihi Yapısı”, *Mimarlık*, 1970/5, s. 26-48.

42 Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996.

yazmayı dener. Schorske'nin Viyana için veya Berman'ın bir dizi erken modern ve modern metropol için yapmayı denediğini⁴³ İstanbul özelinde deneyen yoktur. Fiziksel çevre ve mimariyi siyasal iktidar örüntülerine ve iktidar pratiklerine sıkıca bağımlı tahayyül etme alışkanlığı geliştirmiş bir tariyografik gelenekte bu olağandır. Simmel'in yazının başındaki alıntısı, İstanbul özelinde olduğu gibi, genelde Türkiye'deki mimarlık tarihi yazımında da hâlâ ikna edici bulunmaz. Fiziksel çevre, toplumsalın ta kendisi olarak değil, iktidarı elde bulduranların egemenliğinde bir alan olarak düşünülür. Türk tarihyazımında bu iktidarın çeşitli biçimlerde tezahür ettiğine inanılır. Çoğunlukla doğrudan doğruya siyasal iktidardır fizikselliğe egemen olan. Ancak, mimarın mesleki iktidarı veya uzmanın teknik iktidarı da pekala aynı oranda muktedir sayılabilir. Kentsel çevre üretimine muktedir olsun olmasın herkesin iradi ve/veya gayri iradi eylemleriyle, fiziksel ve/veya zihni etkinlikleriyle katıldığı akla getirilmez.

Yukarıdaki yaklaşımın olağan sonuçlarından biri şu olur: Çok uzun süre boyunca İstanbul tarihinin dönemler özelinde yazılması söz konusu olmaz. Dar bir kronolojik aralığın kentsel meseleleriyle ilgilenilmez. Robert Mantran'ın XVII. yüzyıl İstanbul'una ilişkin ilk baskısı 1962 tarihli olan kitabı erken bir örnektir.⁴⁴ İnalçık'ın kentin İslâmlaşma sürecini aydınlatmayı deneyen 1990 yılında yayımlanmış makalesi "İstanbul: An Islamic City"⁴⁵ ise fetihden kentin yeniden örgütlenmesine ve biçimlenmesine uzanan bir çerçevede değişimini temellendiren dinsel altyapıyı tanımlamayı dener. Ancak, yeni bir söz ve tariyografik açılım ortaya koymaz. Büyük ölçüde o döneme dek söylenmiş sözlerin toplu bir yeniden sistematizasyonu sayılmalıdır. Bu çok verimli ve yaratıcı tarihinin en başarılı makalelerinden biri olduğu söylenemez. Çiğdem Kafescioğlu'nun payitahtın hemen fetih ertesindeki Osmanlılaşma-İslâmlaşmasını tartışan kitabı yaklaşık olarak aynı konuyu, yeni bir emperyal ideolojinin inşası bağlamını da hesaba katarak daha derinlikli ve kapsamlı ele almaktadır.⁴⁶

Onyıllar boyunca dönem analizlerinin gündemde olmayışı kendisini kentin yakın dönemdeki tarihsel değişimini ve modernleşme başlığı altında irdelenebilecek başkalaşımını ele alan çalışmaların yokluğuyla da duyurur. *Mimarlık* dergisi Cumhuriyet dönemi İstanbul planlama tarihini ele alan bir

43 Carl E. Schorske, *Fin-de-Siecle Vienna, Politics and Culture*, New York: Alfred A. Knopf, 1985. Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air*, New York, 1981.

44 Robert Mantran, *Istanbul dans la second moitié du XVIIe siècle, essai d'histoire insitutionnelle, economique et sociale*, Paris, 1962. Kitabın 1990'dan başlayarak birkaç Türkçe çevirisi yayımlanmıştır.

45 Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1/1, 1990, s. 1-23.

46 Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis / Istanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2009.

dosya ile konuya ilk kez 1972'de el atar.⁴⁷ Kentin Geç Osmanlı dönemindeki değişimini ise, yine sadece planlanma çalışmaları çerçevesinde, Osman Nuri'den neredeyse yarım yüzyıl sonra Zeynep Çelik yazacak,⁴⁸ çok da etkili olacaktır. Kentsel değişimi yalnız merkezî yönetimin amaç ve kaygılarıyla açıklamaya yönelik genel eğilimin dışına çıkmayışi bağlamında Çelik de alışılmış historiyoğrafik izleği zorlamaz. Arel'in *İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*⁴⁹ de benzer bir tutumla, adının çağrıştırdığının aksine, İstanbul mimarisindeki değişimi İstanbul'la ve onun toplumsallığıyla ilişkilendirmek yerine, imparatorluğun genel siyasal tarihiyle bağlantılı anlatır. Sultanların saltanat dönemlerini mimari değişim için kronolojik altlık olarak tanımlar. Genel olarak modernleşme sorunsalı uzun süre bu çerçevede ele alınacaktır. Araştırmacılar onyıllar boyunca, İstanbul'un ya da herhangi bir "yer" in fiziksel-mimari değişimini görmek yerine, ülkenin bütünsel değişimini anlatmak ister ve özellikle de merkezî yönetimi değişimin tek aktörü olarak sunmakta uzlaşırlar. Bu historiyoğrafik çizgiye muhalif bir çaba ise, Uğur Tanyeli'nin *İstanbul 1900-2000: Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak*⁵⁰ başlıklı kitabında gündeme gelecektir. Kitap, değişimin aktörünün değişen "yer", mekan, kent ve kentliler, yani değişenler olduğunu eksen almakta, "pasif" nitelikte olduğuna inanılan fiziksel ve toplumsal gerçeklikleri değiştiren "aktif" aktörlere başrol veren anlatıların historiyoğrafik açıdan sorunlu olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak, siyasal iktidara ve rolüne tekil modernleştirici güç olarak yaklaşma alışkanlığı bugün de çok sağlam biçimde yaşamaktadır. Örneğin, Murat Gül'ün 1850-1960 aralığını ele alan ve 2009'da yayımlanan çalışması⁵¹ alana bu açıdan yeni bir tartışmayla katılmaz. Menderes dönemi imarlarının planlı yürütülüp yürütülmediği konusundaki daha uygulama döneminde başlayan siyasal kutuplaşmayı bile çözümlmeden bırakır⁵² ve imara odaklanmış ideolojik kavgayı derinlemesine okumaz. Kentin fiziksel ve toplumsal modernleşmesinin en hızlı olduğu bir tarih aralığı bile, sadece son örnekte değil, pek çok yayında hâlâ 1950'lerin uzantısı olan söylemler çerçevesinde yazılmaktadır.⁵³ İstanbul'a odaklanan historiyoğrafi bölgesi bir kavga

47 *Mimarlık*, 1972/7, s. 65-109.

48 Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, Londra: University of Washington Press, 1986.

49 Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975.

50 Uğur Tanyeli, *İstanbul 1900-2000: Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak*, Akın Nalça Kitapları, 2004.

51 Murat Gül, *The Emergence of Modern İstanbul: Transformation and Modernization of a City*, Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 2009.

52 A.e., s. 164 vd. ("Planned Works or Ad Hoc Development" bölümü).

53 1950'ler imarının sadece tek bir özel durumda, Simkeşhane ve Patrona Hamamı istimlakleri çerçevesinde siyasal bir sorun oluşturması meselesine yeni bir bakış için: Uğur Tanyeli, "Düşlenmiş Rasyonelite Olarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik", *İlhan Tekeli*..

alanı tanımlamaktadır. Ne yazık ki, kavganın apaçık bir taraflar çatışması şeklinde, verileri ayrıntılı irdeleyen yayınlar içinde verildiğini söylemek zordur. İstanbul'un modernleşme süreçleri daha çok klişeleri yineleyerek okunmaya çalışılır.⁵⁴

Kentin semt ve mahallelerinin özerk tarihlerini yazmaya yönelik çalışmalar çok geç belirir ve önceleri makale boyutundadır.⁵⁵ Örneğin, Konyalı'nın hacimli eseri *Üsküdar Tarihi* 1976-77'de basılır.⁵⁶ Bir yöreyi daha da özelden ele alan önemli bir yayın olan *Bizans Devrinde Boğaziçi*⁵⁷ de aynı yıl yayımlanır. Önceleri bu gibi yayınların hemen hepsi İstanbul'un her biri ayrı kent sayılabilecek kesimlerini anlatır. Kadıköy'ün, Üsküdar'ın, Boğaziçi'nin tarihi yazılır; ama sözgelimi Fındıkzade, Haseki, Nişantaşı, Suadiye, Kandilli vs. tarihi uzun süre yazılmadan kalır. Bugün bile çoğu yazılmamıştır. Böyle mikro-tarihler için kaydadeğer dönüm noktası Tarih Vakfı'nın hazırladığı *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* olmalıdır. Çok büyük oranda uzman emeğiyle gerçekleştirilmiştir ve kentin tekil yapılardan kişilere ve alt yerleşim birimlerine dek genel bir dökümü niteliğindedir.⁵⁸ Yine Tarih Vakfı'nın yayını olan ve Nisan 1992'den 2007'ye dek üç ayda bir yayımlanan *İstanbul* dergisi ise, kenti eksen alan tarihsel, toplumsal, mimari, sanatsal her meseleye el atacak ve önemli bir makaleler toplamı oluşturacaktır. Ancak, yayımlandığı süre boyunca popüler ile akademik arasında hep kararsız kalan bir dengeyi kurmaya çabaladığı iddia edilebilir.

Şaşırtıcı olan, Beyoğlu-Pera'nın İstanbul bağlamında taşıdığı ağırlık besbelliyken, Celal Esat'ın 1911 tarihli *Galata*'sının ardından uzun zaman hiç ilgi çekmemiş oluşudur. Bunda semtin Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde problematize edilmesi yaşamsal rol oynamış gözüktür. Beyoğlu hem çağdaşlığın ve/veya Batı'nın "nimetler"inden yararlanmanın mekanı sayılmıştır hem de dinsel, etnik ve kültürel anlamda "öteki" olarak tanımlanmıştır. Gerçekte, ne XIX. ve erken XX. yüzyılda Tarihsel Yarımada bu ötekileştirici söylemlerde tanımlandığı biçimde modernleşmenin uğramadığı bir geleneksel alandır ne de Beyoğlu İstanbul'un bağrında yeşermiş yabancı bir

İçin Armağan Yazılar, S. İlkin, O. Silier, M. Güvenç (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 503-537.

54 Örneğin böyle çok yeni bir metin için bkz. Oktay Ekinci, "Gökdelenler", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: NTV Yayınları, 2010, s. 426-431.

55 Örneğin iki ciddi çalışma: Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi", *Tarih Dergisi*, VII/10, Eylül 1954, s. 61-78. Semavi Eyice, "Tarihte Küçükçekmece", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6-7, 1977-1978, s. 57-120.

56 İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1976-1977.

57 Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul, 1976.

58 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt, İstanbul: Kültür Bak. ve Tarih Vakfı Yayınları, 1993-1995.

Batı kentidir. Ne var ki 1980'lerin sonlarına kadar çoğunlukla bu gerilimin içinden okunur. Historiyografik menzile dahil edilmesi için, belki de etnik çoğulluğunun tümüyle tasfiye edilmesi, ağırlıklı biçimde Rum, Ermeni ve Levantenlerce iskân edilen bir semt olmaktan çıkıp bir Türk sefalet mahallesine doğru evrilmeye başlaması gerekmiştir. O zaman ötekiliğinden sıyrılır ve yazılmaya başlar veya nostaljik bir çekicilik edinir ve öyküsü okunmaya değer olur. Semt hakkındaki en erken kapsamlı yayın Mustafa Cezar'ın⁵⁹ kitabı 1991 tarihli. Behzat Üsdiken'in epey kapsamlı kitabıysa klasik anlamda bir tarih metni olmaktan çok, semtin popüler kültür bağlamında bir panoramasıdır.⁶⁰ Sürekli genişleyecek Beyoğlu güzellemesi janrının tüm özelliklerini gösterir. Yörenin tarihi konusunda Nur Akın'ın kitabı⁶¹ ise Üsdiken'inkiyle kıyaslanmayacak ciddiyette bir yerel kültür tarihçesidir.

İstanbul historiyoğrafisi alanında son yıllarda ortaya konmuş en ciddi ürünlerden biri ve dar alanda ayrıntılı derinleşme bağlamında en önemli kitap, bir tarihsel yarımada mahallesinin, Kasap İlyas'ın birkaç yüzyıllık tarihini anlatır.⁶² Cem Behar'ın yazdığı kitap toplumsal ve fiziksel verilere birlikte yer verisi çerçevesinde de özellikle aydınlatıcıdır. Ne yazık ki sahaf aracılığıyla tesadüfen ele geçmiş bir mahalle arşivine dayanışı nedeniyle, elde benzerlerini yazmak için çok fazla imkan yoktur. Daha da dar alana inildiğinde mimari ölçekte tekil yapı eksenli İstanbul araştırmalarının tarihini de yazmak kuşkusuz mümkün. Ancak, bu çok geniş araştırma alanında yapılanların kısa bir özetini bile burada sunmak zor gözükür.

İstanbul'un kent, bölge ve semt tarihleri son yıllarda patlama yapmış olmalı. Özellikle popüler çalışmalara her gün yenileri eklenmektedir. Onları burada tartışmak kolay olmayacak. Sadece İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yayınları bile büyük bir toplam oluşturuyor. Kentin 2010 Avrupa Kültür Başkenti ilan edilmesi de yayıncılıktaki tırmanmada kuşkusuz etkili olmuştur. İstanbul'un tarihlerini her ölçek ve düzeyde yazmaya yönelik arzunun hiçbir dönemde olmadığı kadar artması, başlı başına araştırılmaya değer bir konu. Tıpkı bir zamanlar bu kentin tarihini yazmaktan olabildiğince kaçınmak kadar, şimdilerde tarihini yazma isteğinin yükselişi de dikkat çekici bir toplumsal değişime işaret ediyor. Her ikisi de paradoksal olarak İstanbul'un temellükünü amaçlıyor. Yazmayanlar, yazdıkları zaman ortaya koyacaklarının bu temellükü tehlikeye düşüreceğini düşünerek ondan kaçınıyorlardı. Hatta Erken Cumhuriyet'te yurt sathıyla tanımlı olan ulus mekanını sahiplenme

59 Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusı*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1991.

60 Behzat Üsdiken, *Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955*, İstanbul: Akbank Yayınları, 1999.

61 Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, İstanbul: Literatür Yayınları, 1998.

62 Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany: State University of New York Press, 2003.

bilinci inşa edilirken İstanbul üzerindeki bir historiyoğrafik vurgunun anlamlı olmayacağı aşıkardı. Yazmaya yönelik bugünkü tırmanan ilgiyse, İstanbul'u sahiplenmek için onu artık ulus mekanıyla rekabet içinde düşünmek gerekmediğini gösteriyor. Bir başka açıdansa, İstanbul'un bu rekabet ortamında kazanan taraf olduğu da pekala düşünülebilir. Türkiye'nin bir kenti olmaktan çıkıp dünya ölçeğinde roller oynama iddiasına sahip bir küresel metropol olmaya uzanan güzergahta çok yol alınmış gibi gözüküyor. Öte yandan, megapollerin dünyasına doğru gidildiği inancının Türkiye'yi çok aşan bir yaygınlıkta düşünce ortamını tanımlamaya başladığı bir dönemde, İstanbul üzerinde kafa yorma isteğinin tetiklendiği de rahatça ileri sürülmelidir.

İstanbul'u Yazmak: Cumhuriyet Dönemi Tarih Metinlerinde Eski Başkent

Uğur TANYELİ

Özet

İstanbul hakkındaki historiyoğrafik çalışmaların tarihini iki ana dönemde incelemek mümkün. Cumhuriyetin kuruluşu bu bağlamda bir eşik oluşturmuyor. İlk dönemin Osmanlı fethinden geç XVIII. yüzyıla kadar uzandığını ve Ayvansarayi'nin "Hadikatü'l-Cevami"siyle yeni bir dönemin başladığını kabul etmek makul olur. İlk dönemi karakterize eden, imparatorluğun tarihini yazmaktan bağımsız bir İstanbul tarihi yazma geleneğinin yeşermeyişidir. Payitaht ile "Memalik-i Osmaniye" historiyoğrafik anlamda özdeşleştirilmiş gibidir. Erken XIX. yüzyıldan itibaren önce yavaş, aynı yüzyılın ikinci yarısında ise daha tempolu olarak İstanbul konulu yayınlar ortaya çıkar. Kentin tarihini Osmanlı öncesini de içerecek kapsamda ele alan ilk çalışmalar da yine XIX. yüzyılın ikinci yarısında belirir. Yüzyıl dönümünde ise yayın sayısında kayda değer bir artış görülür. Bunların çoğunluğu alan gözlemlerine yer vermeyen ve özellikle Bizans için Batı kaynaklarını, Osmanlı için yerli kitaplardaki bildik bilgileri özetleyen metinlerdir. Cumhuriyetin kuruluşundan XX. yüzyıl ortalarına kadar uzanan aralıkta İstanbul ideolojik nedenlerden ötürü tarihçilerin yoğun ilgisine mazhar olmaz. Yeni ulus devletin toplumsal ve coğrafi bütünlük idealleri, eski başkente yönelik merakı ikinci plana düşürür. 1953, yani fethin 500. yılı ise bir dönemeç oluşturur. Ancak, asıl kapsamlı atılımlar kentin küreselleşmesiyle birlikte 1990'dan bugüne uzanan son iki on yıl içinde ortaya çıkacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarihi, İstanbul tarihi, Mimarlık tarihi, Cumhuriyet dönemi Türkiye tarihi, Historiyoğrafi

Writing About Istanbul: The Ottoman Capital in the Historiographical Texts of the Republican Era

Uğur TANYELİ

Abstract

The history of historiographical works on Istanbul can be analyzed under two main periods. Contrary to the almost common belief, the beginning of the Republican era is not a turning point. The first period begins with the Ottoman conquest, and ends in the late 18th century with a monumental work, "Hadikatü'l-Cevami," a historical encyclopedia of Istanbul mosques. What characterizes this first period is the lack of a narrative on the history of Istanbul independent from the political history of the Ottoman state. The history of its capital city was discussed in nearly identical terms with the history of the Empire. The first "autonomous" histories of Istanbul began to be written sporadically in the early 19th century, and the pace of history writing reached a climax at the beginning of the 20th century. The earliest historical studies concerning Istanbul's Byzantine and Ottoman periods as a whole began to be written in the mid-19th century. They were, however, mere compilations which were not grounded on personal observations about the actual urban historical texture. The majority, especially those on the history of the Byzantine city, were composed with information derived from the European books, and for the Ottoman period, they mainly relied on data easily accessible from the classical Ottoman political histories. Until the middle of the 20th century, Istanbul did not constitute a subject of study for historians due to ideological reasons. Instead, the founding of the Turkish nation-state, with its ideals of geographical and social homogeneity, caused a shift in its historiographical focus from the multi-ethnic former capital towards Anatolia, the newly declared homeland of the Turks. The year 1953, which marked the 500th anniversary of the Ottoman conquest, defined a new opportunity for writing histories of Istanbul. The most important historiographical works, however, were to be written in the two decades after 1990, which can be defined as the beginning of a new era for the emerging global city.

Keywords: Ottoman history, History of Istanbul, History of architecture, History of the Turkish Republic, Historiography

